

بازنمایی ارزش‌های انقلابی در دومین سرود ملی جمهوری اسلامی ایران^۱

* زاهد غفاری هاشجین

E-mail: z_ghafari@yahoo.com

** سیده ملیحه احمدی

E-mail: seyedmaliheahmadi@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۱۱/۱۵

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۶/۳

چکیده

نمادهای ملی عاملی برای وحدت و هویت‌بخشی بوده و نقش مهمی در القای ارزش‌ها و اهداف انقلاب دارند. به‌طور خاص سرود ملی به‌عنوان گلچینی از کلمات زیبا و پر محتوی، عاملی برای ایجاد حس غرور، میهن‌پرستی و وحدت در بین افراد یک جامعه است. با وقوع انقلاب‌ها نمادهای ملی از جمله سرود ملی هم دچار تغییر می‌شود و محتوای آن نیز متناسب با ارزش‌ها و اهداف انقلاب دچار تحول خواهد شد. سرود ملی ایران نیز تحت تأثیر انقلاب اسلامی و ارزش‌های آن دوبار تغییر یافته است. یافته‌های پژوهش حاضر که با روش مطالعات اسنادی انجام شده است نشان می‌دهد که مفاهیم و ارزش‌های برخاسته از ایدئولوژی اسلامی چون امام(ره)، شهیدان، جمهوری اسلامی ایران، استقلال، آزادی در سرود ملی دوم جمهوری اسلامی ایران جلوه‌هایی از ارزش‌ها و اهداف انقلاب اسلامی هستند. این سرود تداعی‌کننده ارزش‌های اسلامی و میهنی است که برای به ثمرنشینی انقلاب اسلامی در مبارزات مورد توجه بوده است. با شنیدن این سرود حس تعلق به دین، وطن و ارزش‌های انقلابی برانگیخته شده و موجب تقویت هویت اسلامی و وحدت ملی می‌شود.

کلید واژه‌ها: سرود ملی، انقلاب اسلامی، ارزش‌های انقلابی، نمادهای ملی، هویت ملی، جمهوری اسلامی ایران.

۱. مقاله مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد با عنوان «بازنمایی ارزش‌های انقلابی در سرود ملی کشورهای انقلابی: مطالعه موردی ایران، فرانسه و روسیه» از دانشگاه شاهد در سال ۱۳۹۱ می‌باشد.

* دانشیار علوم سیاسی دانشگاه شاهد، نویسنده مسئول

** دانشجوی کارشناسی‌ارشد جامعه‌شناسی انقلاب اسلامی دانشگاه شاهد

مقدمه و طرح مسأله

در یک دسته‌بندی کلی می‌توان دو نوع هویت را از یکدیگر متمایز کرد. اول «هویت فردی» یعنی همان چیزی که فرد را به واسطه ویژگی‌ها و خصوصیات یگانه و منحصر به فرد او مورد شناسایی قرار می‌دهد و در عین حال از دیگران متمایز می‌سازد. نوع دیگر هویت، «هویت جمعی» است که عبارت است از تعلق خاطر تعدادی از افراد به امور مشترک با عنوانی خاص. چنین تعلق‌ی موجب احساس همبستگی و شکل‌گیری یک واحد جمعی می‌شود؛ که به‌عنوان «ما»، از ماهای دیگر جدا می‌شود (لقمان‌نیا، ۱۳۹۰: ۳۴). با عنایت به این‌که هویت ملی در قالب واحد سیاسی مستقل در محدوده جغرافیای خاصی به نام کشور معنی می‌یابد. از آن جایی که انقلاب‌ها به‌عنوان حرکتی مردمی به دنبال تغییر سریع و بنیانی ارزش‌ها و باورهای مسلط، ساختارهای سیاسی، رهبری و... در کشورها هستند، وقتی در کشورهای انقلابی براساس ارزش‌ها و آرمان‌هایی به وقوع می‌پیوندند، نمادهای ملی از جمله پرچم، نشان ملی و سرود ملی پیشین نیز تغییر یافته و مطابق با ارزش‌ها و آرمان‌های جدید انقلابی اصلاح شده یا عوض می‌شوند.

نمادها و آیین‌ها جایگاه ویژه‌ای در تقویت هویت ملی دارند. آنها از یک‌سو باعث بنا نهادن سنتی می‌شوند که در تاریخ استمرار می‌یابد و در نسل‌های بعدی جریان پیدا می‌کند و از سوی دیگر در هر کدام از این آیین‌ها و مواجعه شدن با هر کدام از این نمادها حس وطن‌دوستی برانگیخته شده و احساسات به‌غلیان در می‌آیند و به نوبه خود این نمادها و آیین‌ها بخشی از عناصر به وجود آورنده همبستگی ملی هستند (مرشدی‌زاد، ۱۳۸۶: ۵). از جمله کارکردهای این نمادهای هویتی (دین، زبان، پرچم، سرود ملی، میراث مشترک تاریخی و...)، بسیج مردم براساس آنها در جهت پیشرفت جوامع و مقابله با بیگانگان است.

سرود ملی یکی از نمادهای اقتدار و عظمت یک ملت است که روح میهن‌پرستی در آن تجلی می‌کند (کولستو، ۲۰۰۶: ۲). سرود ملی نه تنها برای برانگیختن احساسات ملی به کار می‌رود بلکه نمادی از فرهنگ جامعه و بیانگر آرمان ویژه ملت است. بر این اساس هر کشوری برای خود سرود ملی دارد که بیان برجسته‌ای از قدرت ملی است (یوچن، ۲۰۱۰: ۲). با وقوع انقلاب در کشوری، سرود ملی نیز به‌عنوان یکی از نمادهای ملی اصلی تغییر می‌کند و یکی از عرصه‌های تجلی اهداف و ارزش‌های (ایدئولوژی) انقلابی می‌گردد. با توجه به این‌که ارزش‌های ملی دربرگیرنده تمامی مشترکات فرهنگی (سرزمین، زبان، نمادهای ملی، سنت‌ها) از عناصر تشکیل دهنده هویت ملی است،

بررسی ارزش‌های انقلاب اسلامی ایران و بازنمایی آنها در سرود ملی نیز دارای جایگاه و اهمیت در تقویت هویت ملی است. با توجه به مطالب مذکور، این مقاله در پی پاسخ به این سؤال است که ارزش‌های انقلابی مستتر در سرود ملی جمهوری اسلامی ایران درباره هویت ملی چگونه بازنمایی شده‌اند؟

روش تحقیق

برای پاسخ به سؤال تحقیق سعی شده که از روش کیفی مطالعات اسنادی استفاده شود. در این راستا داده‌های مورد نیاز تحقیق مربوط به سرودهای ملی، سرود ملی دوم جمهوری اسلامی ایران و همچنین ارزش‌های انقلاب اسلامی با استفاده از ابزار فیش‌برداری جمع‌آوری شده و در چارچوب مبانی نظری پژوهش مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته و ارتباط آن با هویت ملی توضیح داده شده است.

الف) چارچوب نظری

در این بخش ابتدا به برخی از نظریه‌های مرتبط با هویت ملی و سرودهای ملی و سپس کارویژه‌های هویت ملی اشاره می‌شود و در انتهای بخش، مدل مفهومی نیز ترسیم می‌شود.

۱- نظریه‌های مربوط به هویت ملی و سرودهای ملی

بر اساس نظریه‌های ملی‌گرایی، نمادهای ملی قوی‌ترین و روشن‌ترین توضیح برای هویت ملی و نقش آن در هویت‌سازی جوامع هستند. امروزه نمادها به‌عنوان نشانه‌مدرن به کار رفته و ارتباط ویژه‌ای با کشورهایی که نماینده آنها هستند، برقرار می‌کنند و این نمادها عامل متمایز کننده کشورها از یکدیگر بوده و تأکید مجدد بر مرزهای هویتی کشورها دارند. به این دلیل بود که پس از آغاز فعالیت سازمان ملل، رهبران ملی، برای ایجاد پیوستگی، تحریک کنش وطن‌پرستانه، برانگیختن احترام و افتخار شهروندان و مشروعیت دادن به قدرت رسمی، به پذیرش و تصویب سرودها و پرچم‌های ملی روی آوردند (کارن، ۱۹۹۳: ۲۴۳).

بر این اساس ناسیونالیسم گفتمانی است که به‌صورت مداوم آگاهی ما و شیوه فهم‌مان را از معنای جهان شکل می‌دهد. ناسیونالیسم با تولید و بازتولید جوامع به‌عنوان «ملیت‌ها»، هویت جمعی آنها را معین می‌سازد. شکلی از دیدن و تفسیر است که گفتار، کردار و طرز تلقی‌های روزانه انسان‌ها را تحت تأثیر قرار می‌دهد. گروه‌های مختلف جوامع از مبارزان جدایی‌طلب باسک در اسپانیا گرفته که به اقدامات تروریستی مبادرت می‌ورزند و شهروندان فرانسوی که در استادیوم‌های فوتبال سرود ملی را می‌خوانند، از

این گونه گفتمان برای توضیح، توجیه و در نتیجه مشروعیت بخشی به اقدامات خود بهره می گیرند (اوزکریملی، ۱۳۸۳: ۱۵).

به نظر بیلینگ ناسیونالیسم برای استمرار و تداوم، به بازتولید روزمره نیاز دارد. این فرآیند بازتولید را خود مشارکت کنندگان متوجه نمی شوند زیرا حیات روزمره نیز عرصه ناخودآگاهی است. برای فهم سیطره مستمر ناسیونالیسم، باید فرآیندی بررسی شود که از طریق آن مردم عادی همواره خود را چونان جامعه ای انتزاعی تصور کنند. به اعتقاد مک کلیتاک ناسیونالیسم در فرآیند «بت های ملی» نقش مهمی دارد. به نظر وی ناسیونالیسم همیشه از طریق ایجاد چیزهای بت گونه آشکاری نظیر پرچم ها، یونیفورم ها، آرم هواپیماها، نقشه ها، سرودها، گل های ملی، آشپزی و معماری ملی و هم چنین از طریق سازماندهی نمایش های بت گونه جمعی در ورزش های تیمی، سان و رژه های نظامی، راهپیمایی های مردمی، هم چنین در قالب هزاران شکل از فرهنگ جوامع و... شکل می گیرد. این یادآوری و ترسیم ذهنی مستمر که از نظر بیشتر مردم بدیهی و عادی جلوه می کند، در واقع هویت ملی جوامع و وجه تمایز آنها از یکدیگر را شکل داده و از رهگذر آن موجودیت ملتی مصونیت می یابد (اوزکریملی، ۱۳۸۳: ۲۳۲).

از نظر تامپسون مفهوم اساسی در هویت ملی احساس تعلق به یک ملت است. بر این اساس مردم همواره می خواهند بخشی از ملت خود بوده و بدان وسیله شناسایی شوند. به نظر وی هویت ملی را می توان نوعی احساس تعلق به ملتی خاص دانست. ملتی که نمادها، سنت ها، مکان های مقدس، آداب و رسوم، قهرمانان تاریخی و فرهنگ و سرزمین معینی دارد. دیوید میلر نیز با تأکید بر عنصر باورهای مشترک در شکل گیری هویت ملی، معتقد است که ایستارها و باورهایی که ملت را می سازند، اغلب در لایه های عمیق تر ذهنی پنهان هستند. ملت ها مجموعه افرادی هستند که به واسطه ویژگی های فرهنگی مشترک و شناخت متقابل گروه دور هم جمع می شوند و هیچ فاصله ای بین آنها وجود ندارد. در این میان نقش ملیت در ایجاد همبستگی و پیوند بین مردم غیرقابل انکار است (حاجیان، ۱۳۸۸: ۳۶۱).

به نظر اسمیت نیز هویت ملی بازتولید و باز تفسیر دائمی ارزش ها، نهادها، خاطره ها، اسطوره ها و سنت هایی است که میراث متمایز ملتها را تشکیل می دهند و تشخیص هویت افراد با آن الگو و یا عناصر فرهنگی متمایز امکان پذیر است (اسمیت، ۱۳۸۳: ۳۰). با توجه به نقشی که نمادها و سمبل های ملی در هویت سازی جوامع ایفا می کنند، جایگاه سرودهای ملی در این میان روشن تر می شود. به نظر کارن، هر وقت که

سرودهای ملی نواخته می‌شوند، شهروندان با یکدیگر متحد شده و با حس میهن‌دوستی در کنار هم قرار می‌گیرند. وی در این باره به خواندن سرودهای ملی در رخدادهای ورزشی اشاره دارد که چگونه با خواندن سرود ملی، جمعیتی که به ظاهر از هم جدا هستند، در یک لحظه متحد و یک صدا می‌شوند و با احساس مشترک جمعی با شور و شغف زیاد تیم ملی‌شان را تشویق می‌کنند (کرافورد، ۲۰۱۱: ۲۱).

به‌طورکل نمادهای ملی به منزله کارت شناسایی و هویتی ملت‌ها و جوامع ملی هستند. در این میان دولت‌ها از سرود ملی برای ایجاد وحدت و پیوستگی، تحریک کنش وطن‌پرستانه و مشروعیت‌بخشی به قدرت ملی استفاده می‌کنند. سرودهای ملی تجسم افتخارات، خاطرات جمعی و ارزش‌های ملی جوامع هستند که با نواخته شدن آن هویت، تاریخ و ارزش‌های ملی و انقلابی در ذهن افراد تداعی و موجب تحکیم کارویژه‌های هویت ملی می‌شوند، که به برخی از آنها اشاره خواهد شد.

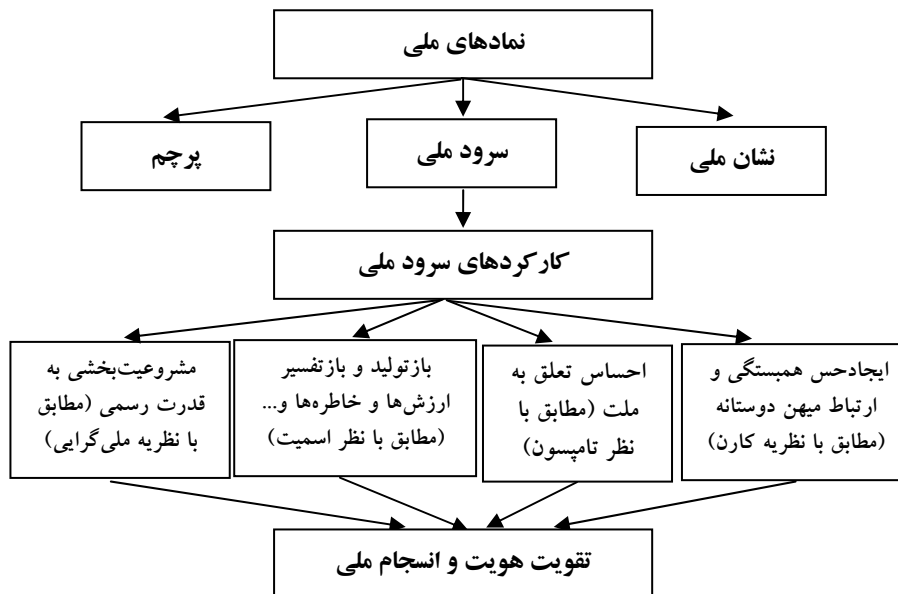
۲- کار ویژه‌های هویت ملی

۲-۱- انسجام و همبستگی ملی: همان‌طور که اشاره شد هویت‌ها فقط در جوامع انسانی وجود دارند، زمانی که از جایگاه افراد جامعه سؤال می‌شود، در واقع سؤال از هویت آنان و اسباب انسجام و میهن‌دوستی آنان است. به تعبیر دیگر، میهن‌پرستی حسی است که افراد را به جامعه سیاسی و عضویت در آن ملحق کرده و این وابستگی و پیوند با احساس همبستگی همراه موجود است. جوامع در حال نوسازی که در حال تجربه فرآیند تغییرات اجتماعی‌اند و شکاف‌های اجتماعی در آنها فعال بوده و روند نوسازی دچار چالش است. در چنین جوامعی برای رفع چالش‌ها ناشی از این گسیختگی‌های در سطح ملی، باید از ابزارهای لازم برای برانگیختن حس همبستگی ملی بهره گرفت. در این باره تقویت هویت ملی با استفاده از نمادهای ملی، می‌تواند تأثیر به‌سزایی در ایجاد وفاق اجتماعی و همبستگی ملی داشته باشد.

۲-۲- تعیین مسیر و جهت‌دهی به اهداف جوامع: هویت ملی علاوه بر ایجاد انسجام و همبستگی اجتماعی میان افراد جامعه، مسیر و هدف جمعی آنان را نیز مشخص می‌کند. براساس «هویت ملی»، نظام ارزشی مورد نظر دولت‌ها از طریق آموزش، تبلیغات و سایر ابزارهای جامعه‌پذیری به افراد جامعه القا می‌شود. بدون کارویژه جهت‌دهی به اهداف، هویت ملی ممکن نیست، چرا که انسجام و همبستگی ملی لزوماً باید بر محور «هدف مشترک» باشد و بدون هدف و جهت مشترک نمی‌توان همبستگی و انسجام اعضای یک جامعه را حفظ کرد (زهیری، ۱۳۸۴: ۳۸).

با توجه به مباحث مذکور، می‌توان کارکردهای نمادهای ملی به‌ویژه سرودهای ملی در برانگیختن حس وطن‌دوستی و تقویت هویت ملی را دریافت. با خواندن و شنیدن سرود ملی احساس غرور و حس میهن‌دوستی به افراد دست می‌دهد که موجب تحریک احساسات می‌شود. برای افراد با خواندن و شنیدن سرود ملی بسیاری از ارزش‌های ملی، مذهبی و انقلابی تداعی و احساس تعلق و غرور به کشور در آنها ایجاد می‌شود. در این میان نقش سرود ملی دوم جمهوری اسلامی ایران که برخاسته از ارزش‌ها و آرمان‌های انقلاب اسلامی است، نیز به نوبه خود سهم به‌سزایی در تقویت هویت ملی و تعلق ایرانیان به کشور و انقلاب خود در ارتباط با رخدادها و لحظه‌های مهم دارد که در ادامه سعی شده تا در قالب مدل مفهومی زیر توضیح داده شود:

مدل مفهومی بازنمایی هویت ملی در قالب کارکردهای سرود ملی

ب) بازنمایی هویت ملی در سرود ملی ایران

۱- تاریخچه سرود ملی در ایران

کشور ایران از گذشته تا به امروز سه سرود ملی داشته است که به اعتقاد برخی این تغییر در سرود ملی برای یک کشور قابل توجه است. این تغییر به نوبه خود نشان

دهنده نوعی وقوع تحولات سیاسی در عرصه کشور ایران است. به این ترتیب، سرودهای ملی ایران که دربرگیرنده عصاره آرمان‌ها و ارزش‌های جامعه هستند، می‌توانند اطلاعات زیادی را در باره تحولات سیاسی کشور در اختیار قرار دهند (تاریخ ایرانی، تاریخ مراجعه: ۹۰/۱۱/۳۰). اولین سرود ملی در زمان دوره پهلوی با نام سرود شاهنشاهی ایران، دومین سرود ملی بعد از انقلاب اسلامی ساخته شد که تا سال ۱۳۷۱ شمسی مورد استفاده قرار گرفت که «سرود پاینده بادا ایران» نام داشت و در نهایت سرود دوم جمهوری اسلامی ایران که با شعری از ساعد باقری به سفارش صداوسیما ساخته شد. درباره تاریخچه سرودهای ملی ایران باید ذکر کرد که زمانی که ناصرالدین شاه به کشور فرانسه مسافرت کرد، دولت فرانسه با موسیقی نظامی از ناصرالدین شاه استقبال کرد و همین کار ناصرالدین شاه را به فکر تأسیس گروه موزیک نظامی انداخت. او پس از بازگشت به ایران به سفیر ایران در پاریس ماموریت داد تا فرد مطلعی در موزیک نظامی را به ایران اعزام کند. اولین موزیک ملی ایران یا قطعه بی‌کلام «سلام شاهی» ساخته موسیو لومر، برای اولین بار در تیر ماه ۱۲۵۱ شمسی در میهمانی ملکه ویکتوریا با حضور ناصرالدین شاه نواخته شد و در همان سال در فرانسه بر صفحه گرامافون ضبط شد (تاریخ ایرانی، تاریخ مراجعه ۹۰/۱۱/۳۰).

در ادامه لومر و سالار معزز و نصرالسلطان و برخی از شاگردان مدرسه موزیک، مارش‌ها و سرودهایی میهنی ابداع کردند که در مراسم خاص نواخته می‌شد، اما تا سال ۱۳۱۲ شمسی سرودی که جنبه رسمی داشته باشد و به‌عنوان سرود ملی ایران شناخته شده باشد، موجود نبود.

آتاتورک رئیس جمهور ترکیه اواخر سال ۱۳۱۲ شمسی، رضاشاه را برای بازدید از ترکیه دعوت کرد. در این سفر ضمن تنظیم برنامه تشریفاتی، اجرای سرود ملی ایران نیز منظور شده بود، و از دولت ایران خواسته شده بود که «نوت» این سرود ارسال شود تا هنگام ورود رضا شاه به ترکیه نواخته شود. بدین منظور سرود ملی توسط انجمن ادبی ساخته شد. این سرود با آهنگ شخصی به نام ستوان نجمی با ساز قره‌نی (کلارینت) ساخته شد، اشعار این سرود در سه قسمت (سه بند یا پاره) است. قسمت نخست آن سرود شاهنشاهی است که توسط شیخ‌الرئیس افسر ساخته شده است، قسمت دوم آن سرود پرچم است که سراینده آن پارسای تویسرکانی است و قسمت سوم آن سرود ملی است که گوینده این قسمت نیز شیخ‌الرئیس افسر است (ملاح، ۱۳۵۳: ۸۸).

پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران تا سال ۱۳۷۱ شمسی، اولین سرود ملی جمهوری اسلامی ایران براساس شعری از ابوالقاسم حالت و موسیقی محمد بیگلری پور با نام «پاینده بادا ایران» به شرح متن زیر ساخته شد:

«شد جمهوری اسلامی به پا
 که هم دین دهد هم دنیا به ما
 ما از انقلاب ایران دگر
 کاخ ستم گشته زیر و زبر
 تصویر آینده ما
 نقش مراد ماست
 نیروی پاینده ما
 ایمان و اتحاد ماست
 یاری گر ما دست خداست
 ما را در این نبرد او رهنماست
 در سایه قرآن جاودان
 پاینده بادا ایران»

به دلیل طولانی بودن سرود «پاینده بادا ایران» این سرود برای مناسبت‌های رسمی، مناسب تشخیص داده نشد و دومین سرود جمهوری اسلامی ایران در سال ۱۳۷۱ شمسی با مضامین و ارزش‌های ملی و انقلابی جایگزین آن شد. مدت زمان اجرای آن ۵۹ ثانیه و به اندازه کافی آرام و سبک و پرشور بوده و متن آن به شرح زیر است:

«سر زد از افق
 مهر خاوران
 فروغ دیده حق باوران
 بهمن فرّ ایمان ماست
 پیامت ای امام
 استقلال آزادی، نقش جان ماست
 شهیدان پیچیده در گوش زمان فریادتان
 پاینده مانی و جاودان
 جمهوری اسلامی ایران»

۲- ارزش‌های انقلاب اسلامی

هر انقلابی به دنبال علل و شرایطی به وقوع پیوسته و در چارچوب مکتب فکری خود اهداف خاصی را مدنظر دارد. رهبران انقلاب برای بسیج مردم و همراهی آنها تا پیروزی انقلاب، باید اهداف و آرمان‌های خود را به مردم ارائه دهند، و تصویری از جامعه آرمانی و مطلوب ترسیم کنند. شناخت اهداف انقلاب از راه‌های مختلف امکان‌پذیر است. یکی از این راه‌ها بررسی اهداف انقلاب از نگاه مردم است که در شعارهای آنها تجلی می‌یابد. راه دیگر مطالعه ایدئولوژی انقلاب است که توسط رهبران انقلاب اعلام، تبیین و تفسیر می‌شود (شایگان، ۱۳۸۲: ۹۶).

امام خمینی(ره) در فرآیند انقلاب اسلامی ایدئولوژی اسلام مبتنی بر تعالیم تشیع را که اساس و پایه اندیشه‌ها و اهداف ایشان بود به زبان ساده و قابل فهم برای مردم در جهت نفی وضع موجود و ترسیم کمال مطلوب بیان کرد. براساس این ایدئولوژی مردم به رهبری امام(ره) خواستار دگرگونی بنیادی ساختارهای موجود و جایگزینی ارزش‌ها و آرمان‌های اسلامی با اتکاء به منابع دینی در جامعه بودند. مردم در این راه با اعتقاد و ایمان راسخ خواستار تحقق آرمان‌های اسلامی و آماده جانفشانی برای آن بودند.

با بیان و تفسیر ایدئولوژی انقلاب اسلامی از جانب امام خمینی(ره) و یاران او، مردم در جهت تحول و تغییر وضع موجود آگاه‌تر شدند. از جمله ویژگی‌های مکتب فکری امام(ره) تأکید بر بسترسازی برای رشد و تعالی انسان و تکامل و نجات او، و هم‌چنین تأکید بر ارزش‌های فراملی و جهانی برای کمک به همه مظلومان جهان و دنیای اسلام بود. بر این اساس انقلاب اسلامی با ساقط کردن نظام شاهنشاهی درصدد احیای ارزش‌های دینی و معنوی برآمد و مردم ایران با توجه به تعلقاتی که به این ارزش‌ها داشتند، سعی کردند تا موانع موجود در این مسیر را از پیش‌رو بردارند(حاجیلری، ۱۳۸۰: ۹۸).

در این راستا امام خمینی(ره) به‌عنوان رهبر کبیر انقلاب اسلامی مجموعه‌ای از این ارزش‌ها را در نوشته‌ها و بیانات خود مطرح کرده‌اند که به سه دسته قابل تقسیم‌بندی است: ارزش‌های معنوی، ارزش‌های اجتماعی و ارزش‌های فردی. در زمینه ارزش‌های اجتماعی برای عدالت و برابری بیش از سایر ارزش‌ها اهمیت قائل بودند و متعاقب آن بر «آزادی و استقلال»، «مبارزه و جهاد»، «وحدت و برادری»، «امنیت و مسئولیت اجتماعی»، «تعاون و همکاری»، «تشریک مساعی» و «مشاوره و صلح» تأکید می‌کردند. در حوزه ارزش‌های فردی، تأکید امام(ره) بر «شجاعت و بی‌باکی»، «خشنودی حقیقی»، «آرامش و طمأنینه نفسانی»، «بردباری و صبر»، «ثبات قدم»، «عمل‌گرایی»، «اعتماد به

نفس و مبارز بودن در راه خدا»، «پاکدامنی و تقوای الهی»، «پشتکار و وقار»، «پارسایی، دفاع از خود»، «امیدواری، توانایی و آمادگی دائمی»، «قاطعیت»، «درستکاری و صداقت»، «آگاهی و زیرکی»، «ابتکار، جدیت» و «عزم» بوده است. در زمینه ارزش‌های معنوی، تأکید امام(ره) بر «ایثار و فداکاری»، «ایمان به خداوند»، «توفیق و رستگاری» و بالآخره «تهذیب نفس» بود (اخوان مفرد، ۱۳۸۰: ۵۴).

ایدئولوژی که امام خمینی(ره) در فرآیند انقلاب اسلامی ارائه کرد در عرصه رقابت تنگاتنگ با سایر ایدئولوژی‌های رقیب در جهت نفی و تغییر وضع موجود و ترسیم کمال مطلوب و دارای ویژگی‌های خاصی بود. از جمله این ویژگی‌ها عبارتند از: «آزادی یا به رسمیت شناختن حق حاکمیت انسان بر سرنوشت خویش و اعمال این حق از طریق مراجعه به آرای عمومی؛ عدالت یا نفی نابرابری‌های اجتماعی و اقتصادی و دفاع از محرومین برای استیفای حقوق غصب شده آنان؛ استقلال یا نفی روابط ظالمانه و استعماری و به رسمیت شناختن حق حاکمیت ملت‌ها و دفاع از آنها برای استیفای این حقوق؛ عقل‌گرایی یا اعتنا به عقل و دستاوردهای علوم بشری به‌عنوان وسیله‌ای برای پیشبرد امور و فهم بهتر احکام و تعالیم الهی؛ معنویت‌گرایی یا عنایت به مقصد نهایی در جهت تقرب الی‌الله و کمالات معنوی و تلقی سایر امور به‌عنوان وسایلی در جهت این مقصود» (حاضری، ۱۳۷۷: ۱۳۱).

با توجه به برخورداری انقلاب اسلامی از چنین ایدئولوژی غنی و تعالیم نجات بخش، محتوا و شعارهای چنین انقلابی برخاسته از اصول، تعالیم و آموزه‌های اسلامی و قرآنی بود. اسلام مهم‌ترین نقش را در جذب و تحرک بخشی به نیروهای مؤمن به منظور بسیج انقلابی و حرکت به سوی اهداف انقلاب و به حاکمیت رساندن آرمان‌ها و ارزش‌های مورد توجه مردم مسلمان و در نتیجه پیروزی انقلاب اسلامی و استقرار نظام جمهوری اسلامی داشت. از جمله مواردی که به‌صورت نمادین ارزش‌ها و آرمان‌ها و شعارهای انقلاب در قالب هویت ملی در آن تجلی یافت، سرود ملی است که سعی می‌شود مواردی از آن در این جا بازنمایی شود.

۳- بازنمایی هویت ملی در سرود ملی

با توجه به این‌که انقلاب‌ها بسیاری از ساختارهای نظام قبلی را متناسب با ارزش‌ها و اهداف خود (ایدئولوژی) تغییر می‌دهند، در ایران نیز پس از پیروزی انقلاب اسلامی با توجه به ماهیت اسلامی آن که نشأت گرفته از ایدئولوژی اسلام بود، نمادهای ملی

کشور نظیر پرچم، سرود ملی و نشان ملی تغییر یافته و نشان‌دهنده و بازگوکننده ارزش‌ها و اهداف انقلاب شدند. از آن جایی که استفاده از سرودهای ملی در تهییج غرور ملی و میهن‌دوستی و افتخار به قهرمانی ملت بیشتر است، در سرود ملی جمهوری اسلامی ایران، «مهر خاوران» تشبیهی از انقلاب اسلامی است و اصطلاح «حق باوران» به معنای کسانی است که به اسلام ایمان دارند و با شناخت دقیق و کامل از ایدئولوژی اسلام آماده جانفشانی و ایثار در راه اهداف و آرمان‌های انقلاب اسلامی هستند. بهمن که از آن به‌عنوان «فر ایمان» اشاره شده، ماه پیروزی انقلاب اسلامی است که این پیروزی در ۲۲ بهمن ۱۳۵۷ یک شگفتی بزرگ را در صحنه تاریخ رقم زد. ملتی با دست خالی و بدون حمایت هیچ قدرت خارجی و تنها با تکیه بر ایمان، ایثار و از خود گذشتگی، رژیم کهنسال شاهنشاهی را با همه حمایت‌هایی که از جانب قدرت‌های بزرگ و ابر قدرت‌ها از آن به عمل می‌آمد، به زانو درآورده، به سقوط کشاند.

در روز ۲۲ بهمن ۱۳۵۷ سرانجام مبارزات مردم ایران به رهبری امام خمینی (ره) به بار نشست و نظام جمهوری اسلامی تأسیس شد. بهمن یادآور حماسه پر شکوه مردم ایران است که توانست با بهره‌گیری از دین اسلام به مبارزه در مقابل استبداد شاهنشاهی بپردازد، که ذکر بهمن ماه در سرود ملی به ماه پیروزی انقلاب اسلامی اشاره دارد و مطابق با نظریه اسمیت به بازتولید و بازتفسیر دائمی ارزش‌ها و خاطره‌ها و در نتیجه تقویت هویت ملی می‌پردازد. در ادامه به بازنمایی برخی از ارزش‌های انقلابی در هویت ملی براساس دومین سرود ملی بعد از انقلاب اسلامی ایران پرداخته می‌شود.

۳-۱- بازنمایی ارزش رهبری امام خمینی (ره) در سرود ملی

در پیروزی انقلاب اسلامی رهبری امام خمینی (ره) نقش مهم و جایگاه بی‌بدیلی دارد. ویژگی‌های منحصر به فرد امام خمینی (ره) در فرآیند انقلاب اسلامی از ایشان چهره رهبری جامع به‌عنوان رهبر نظریه‌پرداز، رهبر عملیاتی و رهبر معمار و بنیانگذار نه تنها در ایران بلکه در جهان اسلام و جهان به نمایش گذاشت.

بی‌شک صداقت، صراحت، شجاعت، سازش‌ناپذیری، از جان گذشتگی، صلابت و قاطعیت، عشق به اسلام، مقام عرفانی، وارستگی، شخصیت والای علمی و فقهاتی، و سادگی معنی دار زندگی امام خمینی (ره) در ارائه این الگوی رهبری مؤثر بوده است. ولی آنچه که مهم‌تر از این شاخص‌های برجسته، امام (ره) را به‌عنوان اسوه رهبری قرار داده و به وی نقشی برتر از یک رهبر انقلاب بخشیده این است که به تعبیر شهید مطهری ندای امام (ره) از قلب فرهنگ و از اعماق تاریخ و از ژرفای روح این ملت

برخاست و مردم او را آئینه تمام نمای فرهنگ و هویت اسلامی خود که تحقیر شده بود، می دیدند. مردم در امام(ره) ذوب شدند، و امام(ره) به این ملت گمنام شخصیت داد و هویت اسلامی از دست رفته شان را به آنها بازگرداند؛ و ایران را در صحنه سیاست جهانی وارد کرد و اسلام را چون صدر اسلام به صورت یک قدرت مستقل در برابر قدرت های جهانی احیاء کرد (عمید زنجانی، ۱۳۷۴: ۱۷).

درباره قاطعیت و اراده تزلزل ناپذیر امام خمینی(ره) باید گفت که بدون وجود شخصیتی چون امام خمینی(ره) در مقام رهبری انقلاب اسلامی، یا این انقلاب به ثمر نمی رسید و یا به سازش در جهت اجرای اصول قانون اساسی مشروطه و محدودیت اختیارات مقام سلطنت می انجامید. قاطعیت امام(ره) و پافشاری ایشان بر اصول انقلابی در سرنگونی شاه عامل تعیین کننده ای در سقوط نظام دو هزار و پانصد ساله شاهنشاهی در ایران (طلوعی، ۱۳۷۰: ۶۳۸) و استقرار نظام جمهوری اسلامی ایران و تغییر ارزش ها و نمادهای ملی بود.

با توجه به چنین جایگاه و ایفای نقش مهمی که امام(ره) در پیروزی و استمرار انقلاب اسلامی و بازتعریف هویت ملی و مذهبی دارد، اشاره به نام ایشان در سرود ملی نشان دهنده مشروعیت دادن به قدرت رسمی و بیعت امت با امام(ره) بوده و بیان گر نقش برجسته امام(ره) در تقویت هویت اسلامی و ایرانی در چارچوب مبانی نظری این مقاله دارد.

۳-۲- بازنمایی ارزش استقلال در سرود ملی

استقلال به عنوان یکی از عناصر متشکله دولت های مدرن است که بدون تحقق چنین عنصری دولت ها دارای حاکمیت داخلی برای اداره کشور و حاکمیت خارجی برای دفع خطرات بیرونی نخواهند بود. این عنصر در جریان انقلاب اسلامی یکی از ارکان سه گانه شعار اصلی انقلاب اسلامی را تشکیل می داد و به عنوان یک اصل راهبردی نیز در قانون اساسی و سیاست های کلان جمهوری اسلامی ایران در ابعاد مختلف سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و نظامی تعریف و مورد تأکید قرار گرفته است. مفهوم استقلال در جریان انقلاب اسلامی دارای دو جنبه است:

جنبه اول استقلال به معنی خودکفایی اقتصادی در مقابل وابستگی رژیم پهلوی به غرب و سایر قدرت های بزرگ است. اتخاذ این شعار در واقع با توجه به وضعیت حاکم بر صحنه بین المللی بود؛ چرا که قدرت های بزرگ به اقتصاد به عنوان مهم ترین عامل سلطه و ابزار اعمال حاکمیت و نفوذ خود بر کشورهای تحت سلطه می نگریستند

و از نیازمندی‌های این کشورها در راستای تحقق اهداف خود بهره می‌گرفتند. جنبه دوم استقلال به معنی نفی شرق و غرب و اتخاذ مواضع مختلف بدون هرگونه وابستگی به کشورهای سلطه‌گر است. این جنبه از استقلال، از آغاز انقلاب اسلامی در قالب شعار «نه شرقی، نه غربی، جمهوری اسلامی» به‌عنوان سیاست حاکم بر نظام جمهوری اسلامی ایران درآمد و در سیاست خارجی کشور عملیاتی شد (نوازی، ۱۳۸۴: ۶۵).

با توجه به این‌که وابستگی به هیچ یک از ابر قدرت‌ها از نگاه انقلابیون منطقی و اصولی نبود، و هم‌چنین عنصر استقلال خواهی از آرمان‌ها و خواسته‌های محوری مردم انقلابی ایران در روند انقلاب اسلامی بود، با عنایت به چنین اهمیتی، این مفهوم جایگاه خاصی در سرود ملی جمهوری اسلامی ایران به‌عنوان یکی از ارزش‌های انقلابی و ملی به خود اختصاص داده است. تأکید بر استقلال در سرود ملی مطابق با مدل مفهومی یادآور بازتولید و بازتفسیر دائمی ارزش‌ها طبق با نظریه اسمیت، ایجاد حس همبستگی و ارتباط میهن‌پرستانه مطابق با نظریه کارن و احساس تعلق به ملت مطابق با نظریه تامپسون است که به نوبه خود نقش بسزایی در تقویت هویت ملی دارد.

۳-۳- بازنمایی ارزش آزادی در سرود ملی

آزادی از جمله موهبت‌های بزرگ خداوندی و از ارزش‌های متعالی انسانی است. آزادی از جمله مفاهیمی است که در شعارهای تمامی انقلاب‌ها ملاحظه می‌شود. گرچه برداشت از این مفهوم در مکاتب فکری مختلف متفاوت است. در فرآیند شکل‌گیری و پیروزی انقلاب اسلامی، با توجه به نظام استبدادی و خفقان حاکم بر کشور، آزادی‌های فردی و اجتماعی از خواسته‌های مهم تمامی اقشار ملت ایران بود و همه مخالفان رژیم پهلوی اولویت و جایگاه خاصی برای آن قائل بودند. به دلیل چنین اهمیتی بود که این مفهوم در شعار «استقلال، آزادی، جمهوری اسلامی» جای گرفت و به تبعیت از ذوق ایرانی در ساختن عبارات منظوم و روان براساس هم‌آوایی درونی، هم صدایی حروف و آهنگین بودن کلمات، این کلمه پس از کلمه استقلال آورده شد.

برای شناخت معنی و مفهوم دقیق آزادی باید به مبانی فکری و اعتقادی و هم‌چنین اندیشه‌های سیاسی اجتماعی امام خمینی (ره) مراجعه کرد. امام (ره) یکی از مشخصه‌های انقلاب اسلامی را اعطای آزادی به تمامی افراد جامعه بیان کرده و معتقدند که: «هیچ انقلابی مثل انقلاب ایران نبود که به مجرد پیروزی راه‌ها را باز و فعالیت همه حزب‌ها و گروه‌ها را آزاد گذارد» (صحیفه امام (ره)، ج ۱۸: ۷۳).

با توجه به این‌که دستیابی به آزادی هدف مهم تلاش انسانی در مقام شهروندی

است، این مفهوم حیاتی به‌عنوان یکی از شعارها و خواسته‌های محوری مردم انقلابی ایران در مبارزات شان مطرح بوده که در سرود ملی جمهوری اسلامی ایران به‌عنوان یکی از ارزش‌های انقلابی و ملی تجلی یافته است. تأکید بر آزادی در سرود ملی مطابق با مدل مفهومی مقاله در ایجاد حس همبستگی و تعلق ملی و انقلابی تأثیرگذار است.

۳-۴- بازنمایی ارزش شهادت در سرود ملی

لازمه سرنگون کردن یک نظام سیاسی، بسیج فراگیر مردمی برای فروپاشی نظام حاکم و استقرار نظام انقلابی است. صرف نارضی بودن از وضع موجود برای رسیدن به اهداف انقلابی کفایت نمی‌کند، بلکه مجموعه‌ای از ارکان و شرایط انقلابی لازم است. در این مسیر، انقلابیون باید براساس باور و ایدئولوژی انقلابی حاضر شوند تا بالاترین هزینه انقلاب، که شهادت و فداکاری در راه انقلاب است را بپردازند. با توجه به این نکته، شهادت‌طلبی جایگاه ویژه‌ای در فرهنگ سیاسی تشیع داشته و از مؤلفه‌های اساسی آن محسوب می‌شود. ارزش شهادت در ایدئولوژی انقلاب اسلامی نقش برجسته‌ای در نیل انقلابیون به اهداف انقلابی و تغییر نظام حاکم داشته و به وضوح و به کرات در شعارهای انقلاب اسلامی مطرح و منعکس شده است (پناهی، ۱۳۸۵: ۶۱).

مسلم است که قیام علیه نظام شاهنشاهی تا چنگ و دندان مسلح و ساقط کردن چنین رژیم بدون‌ایثار و از خودگذشتگی امکان‌پذیر نبوده است. بدون اعتقاد به چنین ارزش‌های والایی در مراحل سخت مبارزه انقلابی، افراد حاضر به جانفشانی و کشته شدن در راه آرمان‌ها و اهداف انقلاب نبودند و دست به قیام و مبارزه نمی‌زدند.

امام خمینی (ره) در فرآیند انقلاب اسلامی با الهام از فرهنگ و اسطوره‌های عاشورایی با طرح شعار «کل یوم عاشورا و کل ارض کربلا» براساس نمادسازی و جان‌شین‌سازی اسطوره‌ای به پیروان خود نشان داد که می‌توان در زمان شکل‌گیری و پیروزی انقلاب نیز به ندای «هل من ناصر حسینی» پاسخ داد و راه امام حسین (ع) را در مبارزه با حکومت یزیدیان طی کرد (حسینی، ۱۳۸۱: ۳۲۲). در نتیجه قیام عاشورا و تطبیق یزید عاشورایی با یزید زمان مهم‌ترین منبع الهام حرکت و بسیج مردم علیه رژیم پهلوی و به تبع آن شکل‌گیری گفتمان ایثار و شهادت در انقلاب اسلامی بود (غفاری و افضلیان سلامی، ۱۳۹۰: ۹۶).

امام خمینی (ره) به‌عنوان تولیدکننده گفتمان ایثار و شهادت، عشق به شهادت و جانفشانی در راه مبارزه با رژیم پهلوی را در تار و پود وجود مبارزان مذهبی و انقلابی تنید و ایثار و شهادت‌طلبی در انقلاب اسلامی را به‌صورت فراگیر به‌صورت یک ارزش

در بین پیروان و جامعه رواج داد و چون شهادت و فرهنگ ناشی از آن مهم‌ترین نقش را در پیروزی و استمرار انقلاب اسلامی و آرمان‌های آن داشت، بنابر این وجود کلمه مقدس شهیدان در سرود ملی جمهوری اسلامی نشان از فرهنگ ایثار و شهادت و بازنمایی ارزش والای مورد قبول جامعه است که به نوبه خود به‌عنوان یک سرمایه اجتماعی موجب تقویت هویت ملی و انسجام اجتماعی است.

۵-۳- بازنمایی ارزش جمهوری اسلامی در سرود ملی

پس از پیروزی انقلاب اسلامی براساس آرمانها و شعارهای انقلابی، قانون اساسی تدوین و نوع نظام سیاسی حاکم و ساختارها و نهادهای اساسی آن شکل می‌گرفت. نظام جمهوری اسلامی ایران نیز برآمده از دل انقلاب اسلامی با دو ویژگی جمهوریت و اسلامیت است. یعنی این نظام از یک‌سو متکی برخواست و اراده عمومی مردم مسلمان و متعهد، و از سوی دیگر برخاسته از مبانی و عمق باورها و آموزه‌های اسلامی و احکام شریعت است. مبارزات و جانفشانی‌های مردم در روند انقلاب اسلامی و سر دادن شعارهایی نظیر استقلال و آزادی نیز برای دستیابی به نظام جمهوری اسلامی بوده است. به عبارت دیگر تحقق اهداف و آرمان‌های انقلاب اسلامی در چارچوب نظام جمهوری اسلامی ایران، تفسیر شده و جامه عمل به خود پوشیده است.

در جمهوری اسلامی، کلمه جمهوری بیانگر شکل حکومت است که آن را از سایر نظام‌ها از جمله نظام‌های سلطنتی متمایز می‌سازد و بیانگر نقش مردم در تعیین حاکمان و مشروعیت‌بخشی مدنی به آن است. واژه اسلامی نیز نظام سیاسی ایران را از سایر نظام‌های جمهوری رایج در جهان از لحاظ برخورداری از منشأ مشروعیت الهی متمایز می‌سازد. اسلامی بودن نظام به معنای حاکمیت ارزش‌های اسلامی بر تمامی امور کشور به رهبری ولی فقیه است. بنابر این با توجه به این‌که نظام جمهوری اسلامی ایران عصاره ارزش‌ها و آرمان‌های انقلابی است جایگاه ویژه‌ای در سرود ملی دارد. تأکید و اشاره به آن در سرود ملی به نوعی بازتولید و باز تفسیر ارزش‌های انقلابی و موجب تحکیم ارتباط مردم با نظام و سبب تقویت هویت ملی است.

نتیجه‌گیری

در پاسخ به این سؤال اصلی مقاله که «ارزش‌های انقلابی مستتر در سرود ملی جمهوری اسلامی ایران درباره هویت ملی چگونه بازنمایی شده‌اند؟» بیان شد که انقلاب‌ها منجر به تغییر در ساختارها، ارزش‌ها و هنجارهای موجود جامعه شده و بر مبنای ایدئولوژی

انقلاب، ساختارها و ارزش‌های انقلابی جدید حکم‌فرما شدند. با توجه به دیدگاه صاحب‌نظران یکی از عرصه‌های تجلی ارزش‌ها و اهداف انقلابی، نمادهای ملی از جمله سرود ملی است. سرود ملی عامل مهمی برای همبستگی، ایجاد یکپارچگی اجتماعی، مشروعیت دادن به نهادها و اقتدار سیاسی جوامع هستند. خواندن و شنیدن سرودهای ملی موجب احساس غرور، میهن‌دوستی افراد جامعه و انسجام اجتماعی می‌شود.

بر این اساس سعی شد ضمن ترسیم مدل مفهومی، با توجه به مبانی نظری کارکردهای سرود ملی توضیح داده و ارزش‌های انقلاب اسلامی در قالب سرود جمهوری اسلامی ایران بازنمایی شوند. در این باره به ارزش‌هایی چون استقلال، آزادی، جمهوری اسلامی و شهادت به‌عنوان مهم‌ترین آرمان‌ها و شعارهای انقلاب اسلامی اشاره و توضیح داده شد که چگونه سرود ملی موجب بازتولید و تداعی ارزش‌های انقلابی، تقویت هویت ملی، حس تعلق به میهن و تحکیم همبستگی اجتماعی و استمرار راه امام(ره) و شهدا می‌شود.

به‌طورکلی سرود ملی جمهوری اسلامی ایران عصاره هویت انقلابی و ملی ایرانیان است. این سرود با واژه‌های کم‌نشان دهنده ارزش‌های والای انقلاب اسلامی، بیانگر نقش رهبری امام خمینی(ره) در پیروزی و استمرار انقلاب اسلامی، تداعی‌کننده خاطرات انقلابی در ماه بهمن ۵۷ و الهام‌بخش یاد و خاطره شهیدان و جان‌فشانی‌های آنان در استقرار نظام جمهوری اسلامی است. استفاده از این نماد ملی در مناسبت‌ها و مراسم مختلف داخلی و بین‌المللی به‌ویژه در صحنه‌های افتخارآفرین، احساس غرور و افتخار ملی و تعلق به ایران و ارزش‌های انقلابی را تقویت می‌کند.

منابع

- اخوان مفرد، حمیدرضا (۱۳۸۰): «ایدئولوژی انقلابی امام خمینی (ره) احیای تشیع»، *مجله قبسات*، ش ۲۲، صص ۵۸-۵۰.
- اسمیت، آنتونی.دی (۱۳۸۳): *ناسیونالیسم نظریه، ایدئولوژی، تاریخ*، ترجمه منصورانصاری: تهران: تمدن ایرانی.
- اوزکریملی، اوموت (۱۳۸۳): *نظریه‌های ناسیونالیسم*، ترجمه محمدعلی قاسمی، تهران: تمدن ایرانی.
- پناهی، محمدحسین (۱۳۸۵): «ارزش‌های جهاد و شهادت در شعاهای انقلاب اسلامی»، *نامه علوم اجتماعی*، دوره ۱۰، ش ۲۹، صص ۵۹-۸۹.
- حاجیانی، ابراهیم (۱۳۷۹): «تحلیل جامعه‌شناختی هویت ملی در ایران و طرح چند فرضیه»، *فصلنامه مطالعات ملی*، س ۲، ش ۵، صص ۲۲۸-۱۹۳.
- (۱۳۸۸): *جامعه‌شناسی هویت ایرانی*، تهران: پژوهشکده تحقیقات استراتژیک گروه پژوهش‌های فرهنگی و اجتماعی، مؤسسه انتشاراتی کمیل.
- حاجبلی، عبدالرضا (۱۳۸۰): *کنکاشی در تغییر ارزش‌ها، پس از پیروزی انقلاب اسلامی*، تهران: دفتر نشر معارف.
- حسینی، حسین (۱۳۸۱): *رهبری و انقلاب*، انتشارات پژوهشکده امام خمینی (ره) و انقلاب اسلامی.
- زهیری، علیرضا (۱۳۹۰): «چیستی هویت ملی»، *علوم سیاسی*، س ۸، ش ۲۹، صص ۵۰-۲۹.
- شایگان، فریبا (۱۳۸۲): «بررسی اهداف، ایده‌آل‌ها و ارزش‌های انقلاب اسلامی از دیدگاه امام خمینی (ره)»، *فصلنامه علوم اجتماعی*، ش ۲۰، صص ۱۲۴-۹۵.
- صادق‌زاده، رقیه (۱۳۸۷): «جایگاه نمادهای هویت ملی در کتاب‌های درسی ادبیات فارسی و تاریخ دوره متوسطه: رشته علوم انسانی»، *فصلنامه نوآوری‌های آموزشی*، ش ۲۷، صص ۱۳۶-۱۲۵.
- صحیفه امام خمینی (ره)، جلد ۱۸.
- طلوعی، محمود (۱۳۷۰): *داستان انقلاب*، تهران: نشر علم.
- عمیدزنجانی، عباسعلی (۱۳۷۴): *انقلاب اسلامی و ریشه‌های آن*، تهران: کتاب طوبی.
- غفاری هاشجین، زاهد: افضلیان سلامی، موسی (۱۳۹۰): *گفت‌وگو ایشار و شهادت در انقلاب اسلامی*، تهران: دانشگاه شاهد.
- لقمان‌نیا، مهدی و دیگران (۱۳۹۰): «شناسایی مؤلفه‌های هویت ملی در برنامه‌های درسی براساس نظریه‌های داده بنیاد»، *فصلنامه نوآوری‌های آموزشی*، دوره ۱۰، ش ۴۰، صص ۵۶-۳۲.
- مرشدی‌زاد، علی (۱۳۸۶): «نمادها و آیین‌ها در ایران پس از انقلاب و نقش آنها در همبستگی ملی»، *فصلنامه مطالعات ملی*، س ۹، ش ۳۶، صص ۹۸-۷۳.
- ملاح، حسین‌علی (۱۳۵۳): «سرود ملی ایران و چگونگی ابداع آن»، *مجله هنر و مردم*، ش ۱۳۸، صص ۹۰-۸۸.
- نوازی، بهرام (۱۳۸۴): «تیبینی بر نه شرقی، نه غربی بررسی شعارهای اصلی مطرح شده در انقلاب اسلامی»، *مجله زمانه*، س ۴، ش ۴۱ و ۴۲، صص ۷۰-۶۳.
- A.Cerulo, Karen (1993); "Symbols and the World System: National AnthemS and Flags", *Sociological Forum*, 8: 2, 243.
- Chen, Yu (2010); *An empirical study of Hispanic American national anthems*, The University of Texas at Austin.

- Crawford, Katlyn Marie (2011); *France and the United States: Borrowed and Shared National Symbols*, Thesis Prepared for the Degree of Master of Arts, University of North Texas.
- Kolsto, Pal (2006); "National symbols as signs of unity and division", *Published in Ethnic and Racial Studies*; 29(4); 676-701.

سایت‌ها

- بی‌نام (۸۹/۱۱/۱۸): استقلال، آزادی، جمهوری اسلامی؛
<http://www.jahannews.com/vdcaein6a49nmw1.k5k4.html>
- بی‌نام (۹۰/۱۱/۳۰): نخستین سرود ملی ایران کی و چگونه ساخته شد؟
<http://tarikhirani.ir/fa/news/4/bodyView/1837>